

Συνταγματικές σχέσεις μεταξύ μορφημάτων: οι λέξεις

- Τα μορφήματα είναι οι μικρότερες μονάδες α' άρθρωσης. Λέξη η αμέσως μεγαλύτερη
- Η έννοια της λέξης βρίσκει αντίκρισμα στη διαίσθηση του ομιλητή μιας γλώσσας- το μόρφημα όχι
- Αυτό φαίνεται από τις παύσεις που εμφανίζονται ανάμεσα στις λέξεις (όχι μετά από μορφήματα)
- Στη γραφή αυτό αντανακλάται στα διαστήματα μεταξύ των λέξεων

- Ως φυσικοί ομιλητές μιας γλώσσας έχουμε τη διαίσθηση (native speaker intuition) ότι οι λέξεις έχουν μια αυτοτέλεια που δε χαρακτηρίζει τα μορφήματα.
- Όμως, όσο σχετικά απλό είναι να ορίσουμε το μόρφημα, άλλο τόσο δύσκολο είναι να δώσουμε έναν ορισμό της λέξης που να ισχύει για όλες τις γλώσσες.

- Υπάρχουν, λ.χ. γλώσσες με ακίνητο δυναμικό τόνο όπως η φινλανδική στις οποίες οι λέξεις οριοθετούνται αυτόματα και ο ορισμός τους είναι απλός.
- Σε γλώσσες όμως με κινητό δυναμικό τόνο όπως τα αγγλικά ή τα γερμανικά (όπου μπορούμε να έχουμε και δευτερεύοντα τόνο) ένας τέτοιος ορισμός είναι σχεδόν αδύνατος.

- Στον κλασικό ορισμό του Bloomfield (1933:178) η αυτοτέλεια της λέξης αντικατοπτρίζεται στη δυνατότητά της να αποτελέσει εκφώνημα:
- «λέξη είναι η ελάχιστη ελεύθερη μορφή, δηλαδή η ελάχιστη μορφή που μπορεί να αποτελέσει εκφώνημα.»

- Είναι, όμως, τα ελεύθερα γραμματικά μορφήματα *το, και, από, ότι, μου, της, με* κτλ λέξεις της ελληνικής γλώσσας σύμφωνα με τον παραπάνω ορισμό;
- Τα μεταβατικά ρήματα όπως *αγαπώ, μισώ* κτλ. θα μπορούσαν να αποτελέσουν εκφώνημα μπορούν να θεωρηθούν λέξεις της ελληνικής;

- Θα μπορούσαμε να ορίσουμε τη λέξη ως

«συνδυασμό μορφημάτων»

θεωρώντας ότι η λέξη είναι στην απλούστερη μορφή της ένα ελεύθερο μόρφημα.

**Η πολυσημία του όρου
«λέξη» οδηγεί στις εξής
διευκρινίσεις για τη χρήση
του στη γλωσσολογία:**

- Α. Όταν αναφερόμαστε στην αφηρημένη μονάδα του γλωσσικού συστήματος, εννοούμε δηλαδή ένα συνδυασμό μορφημάτων, χρησιμοποιούμε τον όρο
- γραμματική λέξη (*grammatical word*), π.χ.

{βροντώ} και {αόριστος}

Οι γραμματικές λέξεις μπορούν να πραγματοποιούν

- είτε με ακολουθίες φωνημάτων οπότε χρησιμοποιούμε τον όρο φωνολογική λέξη (*phonological word*) ...
- είτε με ακολουθίες γραμμάτων οπότε χρησιμοποιούμε τον όρο ορθογραφική λέξη (*orthographic word*).

ΕΤΣΙ Η γραμματική λέξη
{βροντώ}και{αόριστος}

μπορεί να πραγματοποιηθεί:

- (α) με τις φωνολογικές λέξεις
/vrondisa/ /vrondiksa/
- (β) με τις ορθογραφικές λέξεις
<βρόντησα> <βρόντηξα>

- Β. Σε ένα ακόμη πιο αφηρημένο επίπεδο από ότι η γραμματική λέξη χρησιμοποιούμε τον όρο λέξημα (*lexeme*).

Παράδειγμα:

Το κοινό στοιχείο στους τύπους

- *Βρόντησα, Βρόντηξα, Βροντάει, Βροντούσε κτλ*

είναι το λέξημα ΒΡΟΝΤΩ.

Δηλαδή με το λέξημα ΒΡΟΝΤΩ υπογραμμίζεται η κοινή λεξική σημασία που υπάρχει στις διάφορες γραμματικές λέξεις.

- Τα λεξήματα και όχι οι λέξεις (μιλώντας πάντα με αυστηρούς γλωσσολογικούς όρους-όχι καθημερινούς) αποτελούν τα λήμματα στο λεξικό μιας γλώσσας.

6. Σύνθεση-παραγωγή

Όταν δεν συμπίπτουν με ελεύθερα
μορφήματα οι λέξεις σχηματίζονται
με τους εξής τρόπους:

(α) Σύνθεση (composition)

- εδώ η λέξη προκύπτει από τον συνδυασμό λεξικών μορφημάτων που υπάρχουν ανεξάρτητα από αυτήν.
- Παραδείγματα:
- ασπρόμαυρη, γιδοβοσκός, μισότρελος, χαλκέντερος, γλυκόξινο.

- **Εννοείται ότι σε κλιτές γλώσσες όπως τα ελληνικά, δύσκολα θα συναντήσουμε σύνθετες λέξεις που να αποτελούνται μόνο από λεξικά μορφήματα. Στις γλώσσες αυτές, οι σύνθετες λέξεις περιέχουν αναγκαστικά ένα ή περισσότερα κλιτικά μορφήματα.**

(B) Παραγωγή (derivation).
Συνδυασμός λεξικών και γραμματικών μορφημάτων .

Ξε-ριζ-ώνω,
ανθρωπ-ότητα,
Βουλευτ-ίνα

- Τα παραγωγικά μορφήματα
ξε-, -ώνω, -ότητα, -ίνα

- **δεν εμφανίζονται παρά μόνο σε συνδυασμό με κάποιο λεξικό μόρφημα με το οποίο ενώνονται λειτουργικά και δημιουργούν ένα συνολικό σημαινόμενο**

- Η συμβολή τους στο συνολικό σημαινόμενο δεν είναι πάντα σταθερή. Για παράδειγμα, το *ξε- στο ξε-κουράζομαι* δηλώνει «άρση της κούρασης» ενώ στο *ξε-πουλώ* δηλώνει «τα πουλάω όλα».

- Επιπλέον τα παραγωγικά μορφήματα επιφέρουν αλλαγή της γραμματικής κατηγορίας στην οποία ανήκει το λεξικό μόρφημα. Για παράδειγμα:
 - *πάγος* (ουσιαστικό)
 - *παγώνω* (ρήμα)

Ρίζα, παράθημα-πρόθημα-επίθημα, θέμα

- Ρίζα (*root*) ονομάζεται το λεξικό μόρφημα που αποτελεί τον πυρήνα μιας λέξης.

- Παραθήματα ή προσφύματα (*affixes*) είναι τα γραμματικά μορφήματα που τη συνοδεύουν.

Τα παραθήματα (ή προσφύματα) χωρίζονται σε:

- *προθήματα (prefixes)* - που προηγούνται της ρίζας και
 - *επιθήματα (suffixes)* - έπονται της ρίζας
 - Παραδείγματα:
 - *Ξε-ριζ-ώνω*:
-
- *-ριζ-* ρίζα
 - *ξε-* πρόθημα
 - *-ώνω* επίθημα

- *Ανα-χαιτ-ίζω:*

- *-χαιτ-* ρίζα
- *ανα-* πρόθημα
- *-ίζω* επίθημα

- Θέμα (*stem*) είναι ο συνδυασμός ριζών και παραγωγικών παραθημάτων, ή περισσότερων της μιας ριζών. Στις κλιτές είναι αυτό που απομένει όταν αφαιρεθούν τα κλιτικά επιθήματα.

- Παραδείγματα:

- *Λάμπω* θέμα: *λάμπ-* κατάληξη *-ω*
- *Λαμπερός* θέμα: *λαμπερ-* κατάληξη *-ερός*
- *Πανηγυρίζω* θέμα: *πανηγυρ-* κατάληξη *-ίζω*
- *Γυρισμός* θέμα: *γυρισμ-* κατάληξη *-ός*
- *Touched* θέμα: *touch-* κατάληξη *-ed*
- *Untouchables* θέμα: *untouchable-* κατάληξη
-s
- *Κοκκινογέννης* θέμα: *κοκκινογέν-* κατάληξη
-ης

Είναι φανερό ότι το θέμα μπορεί να αναλυθεί σε άλλα λεξικά ή γραμματικά συστατικά ενώ η ρίζα δεν μπορεί.

7. Τυπολογία των γλωσσών ανάλογα με τη δομή των λέξεων

- **Ανάλογα με τη σχέση λέξεων-μορφημάτων οι γλώσσες διακρίνονται σε**
- **(α) αναλυτικές ή απομονωτικές και**
- **β) συνθετικές.**

Αναλυτικές ή απομονωτικές (analytic or isolating)

Στις αναλυτικές γλώσσες η σχέση λέξεων-μορφημάτων είναι ένα προς ένα. Δηλαδή οι περισσότερες λέξεις αντιστοιχούν σε ένα μόρφημα και τα μορφήματα (τόσο λεξικά όσο και γραμματικά) είναι ελεύθερα.

- Με άλλα λόγια η γραμματική σημασία δε δηλώνεται στο πλαίσιο της λέξης αλλά έξω απ' αυτήν είτε με ελεύθερα γραμματικά μορφήματα είτε με τη σειρά των λέξεων ή, ακόμη, με τη διαφοροποίηση της ίδιας της μορφής με τη χρησιμοποίηση μουσικού τόνου.

- Σ' αυτές τις γλώσσες η μορφολογική ανάλυση δεν παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον και συνήθως απορροφάται από το επίπεδο της σύνταξης. Αναλυτικές γλώσσες είναι η βιετναμική και σε μικρότερο βαθμό η κινεζική.

Τα παραδείγματα είναι από τη διάλεκτο του Πεκίνου, σε φωνητική γραφή, χωρίς μουσικό τόνο:

[wo] [mǎn] [tyen] [tsin]

εγώ ΠΛΗΘ. παιζ- πιάνο

«εμείς παίζουμε πιάνο»

[wo] [mǎn] [tyen] [tsin] [lǎ]

εγώ ΠΛΗΘ. παιζ- πιάνο

ΑΟΡΙΣΤΟΣ

«εμείς παίξαμε πιάνο»

Συνθετικές γλώσσες
(*synthetic languages*)

- Στις συνθετικές γλώσσες οι λέξεις στην πλειονότητά τους αποτελούνται από περισσότερα μορφήματα. Αυτό δηλαδή που μια αναλυτική γλώσσα το εκφράζει έξω από το πλαίσιο της λέξης η συνθετική το εκφράζει μέσα στη λέξη.

- Για παράδειγμα στην εσκιμώικη - χαρακτηριστική συνθετική γλώσσα - δύο λέξεις εκφράζουν αυτό που στα ελληνικά (επίσης συνθετική) χρειάζονται έξι.

[aŋnaŋ -aŋ-jag-«t qux-saxtu-ma-li-t]

- «Μερικά κορίτσια πήγαν να φέρουν ξύλα»

- **Εννοείται πως σ' αυτές τις γλώσσες ο ρόλος της μορφολογίας είναι πολύ σημαντικός και πολλά προβλήματα της συντακτικής ανάλυσης αντιμετωπίζονται στο μορφολογικό επίπεδο.**

Παράδειγμα από τα ελληνικά:

- *Ο σκύλος παίζει με τον άνθρωπο.*
- *Ο άνθρωπος παίζει με το σκύλο.*
- Η κατάληξη -ος στις λέξεις *άνθρωπος* και *σκύλος* δηλώνει ότι λειτουργούν ως υποκείμενα.
- Αντίθετα η κατάληξη -ο δηλώνει λειτουργία αντικειμένου.

- Οι συνθετικές γλώσσες διακρίνονται σε δύο υποκατηγορίες με βάση τα κριτήρια
- (α) της διαιρεσιμότητας των λέξεων σε μορφές και
- (β) της μονοσήμαντης αντιστοιχίας ανάμεσα σε μορφή και μόρφημα.

- Οι γλώσσες για τις οποίες ισχύουν τα δύο αυτά κριτήρια ονομάζονται συγκολλητικές (*agglutinating*) και αποτελούν το μεγαλύτερο ποσοστό των γλωσσών του κόσμου

Σε μία κατ' εξοχήν συγκολλητική
γλώσσα, την τουρκική,

μια λέξη πραγματώνεται με μια ακολουθία
μορφών καθεμιά από τις οποίες
αντιστοιχεί σε ένα και μόνο μόρφημα και
συνακόλουθα σε μία και μόνη σημασία:

Oda =δωμάτιο *lar*= πληθυντικός

dan= από

Odalalar=δωμάτια

odalardan=από τα δωμάτια

odadan=από το δωμάτιο

δηλαδή

- Μπορούμε εύκολα να διαιρέσουμε τη λέξη στις συνιστώσες μορφές ενώ η διάκριση μόρφημα-μορφή δεν είναι τόσο σημαντική μιας και συμπίπτουν.

- Στις κλιτές (*inflecting*) γλώσσες ο τεμαχισμός της λέξης σε μορφές δεν είναι πάντα εύκολη υπόθεση, δεδομένου ότι η ίδια μορφή μπορεί να εκφράζει δύο ή περισσότερα μορφήματα στο ίδιο περιβάλλον.

- Παραδείγματα:
- Ας τεμαχίσουμε τη λέξη *μητέρα*:
- *μητέρ+a*

Ποιο μόρφημα πραγματώνεται στο *-a*;

- Τουλάχιστον το μόρφημα
{ονομαστική πτώση}
(και {ενικός αριθμός}, {θηλυκό})

- Σε συνδυασμό όμως με τη μορφή *πατέρ-* στη λέξη *πατέρα* η ίδια μορφή *-a* πραγματώνει το μόρφημα {αιτιατική πτώση} (και {αρσενικό}, {ενικός αριθμός}).

- Και στη λέξη *γραφεία* η ίδια μορφή **-a** πραγματώνει, μαζί με τη μορφή *γραφ-*, το μόρφημα {ονομαστική πτώση} αλλά {πληθυντικός αριθμός}, {ουδέτερο γένος}.

- Βλέπουμε δηλαδή ότι ανάλογα με το λεξικό μόρφημα που προηγείται το **-a** μπορεί να δηλώνει τόσο ονομαστική όσο και αιτιατική πτώση (τουλάχιστον).

- Αν τώρα τεμαχίσουμε τη λέξη *μητέρα* σε σχέση με τη γενική πτώση της ίδιας λέξης τότε μπορούμε εξίσου σωστά να θεωρήσουμε ότι η ονομαστικήπραγματώνεται με μηδενική μορφή (0) ενώ η γενική με τη μορφή -ς.

- Βέβαια ούτε αυτός ο τεμαχισμός λύνει το πρόβλημα αφού και με το -ς έχουμε να αντιμετωπίσουμε αντίστοιχα προβλήματα όπως με το -α. Η συζήτηση αυτή μας βοηθάει να εντοπίσουμε το πρόβλημα στην ταξινόμηση του τεμαχίου -α: ανήκει το τεμάχιο αυτό στο λεξικό ή στο γραμματικό μόρφημα;

- Από τα παραπάνω συνάγουμε ότι οι διαδικασίες του τεμαχισμού και της ταξινόμησης δεν ενδείκνυνται πάντα για την εξεύρεση των φωνημάτων μιας γλώσσας.

- Το μορφολογικό μοντέλο στο οποίο υπάγονται γνωστό ως «στοιχείο και διάταξη» τονίζει τη στατικότητα του γλωσσικού συστήματος και είναι κατάλληλο για τις *συγκολλητικές* *συνθετικές* και τις *αναλυτικές*.

- Η δυναμική θεώρηση των γλωσσικών σχέσεων οδηγεί στο μορφολογικό μοντέλο που χαρακτηρίζεται ως «στοιχείο και διαδικασία» και έχει υιοθετηθεί και από τη Γενετική Μετασχηματιστική Γραμματική.

- Η παραδοσιακή άποψη που θεωρεί, αντίθετα με τα δύο προηγούμενα μοντέλα, τη λέξη και όχι το μόρφημα βασική μονάδα αντικατοπτρίζεται στο μορφολογικό μοντέλο «λέξη και παράδειγμα» όπου «λέξη» σημαίνει λέξημα και «παράδειγμα» το κλιτικό παράδειγμα (το σύνολο δηλαδή των γραμματικών λέξεων) του λεξήματος.

- Τα τελευταία δύο μοντέλα είναι καταλληλότερα για την περιγραφή των κλιτών γλωσσών (όπως και τα ελληνικά)

Υπάρχουν γλώσσες όπου ένα μόνο φωνήεν παίζει το ρόλο ενός ολόκληρου μορφήματος.

παράδειγμα από τη γλώσσα Gta? Νότιο Μούντα της Ινδίας:

Βασική λέξη KITON = Θεός /kiton/

katan = ίσος με θεό ως προς τη δύναμη

kitin = μικρότερος, πιο αδύναμος από
θεό

kitan/katon = σε χαμηλότερη ιεραρχία
από θεό

kutun = όχι ακριβώς θεός (πχ πνεύμα,
φάντασμα)

- Βασική λέξη /kesu/= είδος ινδικού σάρι για το κρύο
- kasa = ρούχο περίπου σαν το kesu σε υφή και μέγεθος
- kisi = μικρότερο και από λεπτό ύφασμα
- kesa/kasu = μεγάλο/χοντρό κομμάτι ύφασμα παλιό ή σχισμένο και φορεμένο σαν kesu
- kusa = οποιοδήποτε ύφασμα για το κρύο

ΑΣΚΗΣΕΙΣ

- Ποια μορφήματα πραγματώνονται στις ακόλουθες λέξεις της αφρικανικής γλώσσας Congo Swahili;

- *Ninasema* “μιλάω”
- *Wunasema* “μιλάς”
- *Anasema* “μιλάει”
- *Ninaona* “βλέπω”
- *Ninaprika* “χτυπώ”
- *Ninatuprika* “τον χτυπώ”

- *Sema* μιλώ *ni* α' πρόσωπο *na*
ενεστώτας
- *Sema* μιλώω *B'* *na*
- *Sema* μιλώ *a* *γ'* *na*
- *Ana* βλέπω *ni* α' *na*
- *Pica* χτυπώ *ni* α' *na*
- *Pica* χτυπώ *ni* α' *na* *tu*
τον

Τα παρακάτω παραδείγματα ενισχύουν ή ακυρώνουν τα συμπεράσματά σας;

- *Ninasoma* “διαβάζω”
- *Anasoma* “διαβάζει”
- *Nilisoma* “διάβαζα”
- *Alisoma* “διάβαζε”
- *Nitasoma* “θα διαβάσω”
- *Atasoma* “θα διαβάσει”

- *Soma* διαβάζω *ni a' na*
Ενεστώτας
- *Soma* *a γ' na*
- *Soma* *ni a' li Παρατατικός*
- *Soma* *a γ' li*
- *Soma* *ni a' ta Μέλλων Στ*
- *Soma* *a γ' ta*

Ποια μορφήματα πραγματώνονται στις λέξεις:

• *Παράθημα*

παρα- -θημ- -α

• ***Επίθημα***

επί-

-θημ-

-α

• *Προθήματα*

προ- -θημ-

-ατ

-α

• *Ενθυμήματα*

εν- θυμ- -ηματ--α

- ***Επιθήματα***

επι-

θημ-

ατ-

-α